

מענה ה' לאיוב

מאת

שלמה בכר

א

מענה ה' לאיוב נחשב, בדרך כלל, כעומד בפני עצמו וכמשיב שלא ממיץ העניין¹. המענה מספר על גדולת ה' במעשה הבריאה, על אי יכולתו של האדם לברוא כמוהו ועל קוצר ידיעת האדם כיצד מתנהל העולם לאחר שנברא. אין במענה זה משום תשובה לטענותיו ולהטחותיו של איוב וגם לא תשובה לשאלות המרכזיות של הספר. אם כך, על מה בא המענה לענות? אם נתבונן היטב בחלקו הראשון של פרק ל"ח, נוכח לדעת כי הוא מהווה תשובה ישירה לקללת איוב שבפרק ג'.

שני מרכיבים בתשובה זו — האחד תוכני-רעיוני והשני — לשוני.

ב

פרק ג' הוא לא רק פתיחה לפרקי התווך של הספר, אלא מקופלים בו גם עיקרי מסקנותיו של איוב. כבר בראשית דבריו, עוד בטרם החל בויכוח עם רעיו, הוא מציג את עמדתו הבסיסית: "למה לא מרחם אמות" (יא). האדם טוב לו שלא נברא משנברא. זוהי עמדה הנובעת מנסיון חייו, או לפחות מנסיון חייו לאחר שהוכה בידי הכוחות העליונים. סיכום חיים זה מוביל למסקנה יותר קיצונית, שכל העולם אינו כדאי כיוון שאין בעולם זה משטר וסדר צודקים ונכונים: "יאבד יום אולד בו", "ימחק מימי השנה".

לטיעון זה עונה ה' בפרק ל"ח כי כדאי הוא העולם, יש בו משטר וסדר ויש בו חוקיות ותבונה. בפרק ל"ח מובאת תמונה הלקוחה ממעשה בריאת העולם ומכאן עובר הכתוב לספר על הבעיות העומדות לפני הבורא לאחר שברא את עולמו — כיצד לקיימו וכיצד לכלכל את עולם החי שבו. בחלק שבו עוסק הפרק בבריאה מסופר על יסודות הקיום: הים (ח) היום (יב), המוות (יז), האור והחושך (יט), הגשם והמשקעים (כב, כו), הצמחיה (כו), גרמי השמים (לא), והיבשה (לח). אין הדברים באים בסדר בריאת העולם שבספר בראשית, אולם כל היסודות הבאים שם (מלבד המוות שעדיין לא נברא שם אולם איוב איננו יכול להתעלם ממנו) באים גם פה. יתרה מזו, בחלק זה הפרק, החלק המדבר על הבריאה יש איזכור ליסודות עלילתיים-מיתיים על אודות הבריאה כגון מאבק הים כנגד היבשה: "ויסך בדלתים ים... ואמר עד פה תבוא ולא תסיף ופא ישית בגאון גליך" (ל"ח, יא)².

1 מ.צ. סגל, מבוא המקרא, ג-ד עמ' 650, סעיף 639, וכן בעמ' 660.
2 מ.ד. קאסוטו, "שירת העלילה בישראל", כנסת לזכר ביאליק, 1943 עמ' 80.

פרק ג' משקף גם הוא יסודות הקשורים כבריאת העולם. כבר בפסוק השני "יהי חשך", יש רמז ל"יהי אור" שבבריאת א'. איוב מבקש לבטל את יום הוולדו ע"י ביטול בריאת האור שבו, שהוא ראשית בריאת העולם.

הוא קורא לכוחות הכאוס, הלא הם הכוחות שניסו להתמרד נגד ה' בראשית הבריאה, לקלל את היום הזה: "יקבהו אררי יום העתידיים ערר לויתן" (ח). כלומר להצליח במלחמתם כנגד כוחות היצירה והסדר ולבטל את יום לידתו, "לגאל" אותו — "יגאלהו חשך וצלמות" (ה) — יחזורוהו למצבו הראשוני³. את יום הולדתו מקלל איוב, בין השאר, שלא תבוא בו "רננה" (ז) וגם כי ביטוי זה קשור לאוצר המונחים הלוקחים מסיפורי בריאת העולם, הלא זה הוא קולם של הכוכבים בל"ח, ז: "ברן יחד כוכבי בקר", כאשר אלהים יסד את הארץ. גם הביטוי "יחשכו כוכבי נשפו" (ט)⁴ הוא קריאה לביטול היצירה כי אלה הם אותם כוכבי הבקר דלעיל שהללו את ייסוד הארץ.

את קללתו פותח איוב באיווי לביטול מעשה הבריאה הראשון — האור, ומסיימה באיווי לביטול מעשה הבריאה האחרון — יצירת האדם, "למה לא מרחם אמות" (יא) וכן כל הפסקה שם עד פסוק כב.

ג

פרק ל"ח הוא תשובה ישירה לפרק ג'. דבר זה מתברר גם מן הקשר הלשוני שבין הפרקים.

פרק ג'	פרק ל"ח
ג יאבד יום אולד בו	כא ידעת כי אז תולד
ג והלילה אמר הרה גבר	ג אָךְ נא כגבר חלצוך
יגאלהו חשך וצלמות	יז ושערי צלמות תראה
ו הלילה ההוא יקחו אפל	יט וחשך אי זה מקמו כי תקחנו אל גבולו
ז אל תבוא רננה בו	ז ברן יחד כוכבי בקר

בהשוואה זו עדיין לא מיצינו את כל הקשרים הלשוניים שבין שני הפרקים. כבר בפסוק הראשון בתשובת ה' יש התייחסות לדברי איוב בפרק ג': "מי זה מחשיך עצה במלין בלי דעת" (ל"ח, ב) כנגד "היום הוא יהי חשך" (ג, ד), ומשמעו — מליך, דברך על החשכת היום מחשיכים, מונעים את הבנת העולם, ובביטוי זה מוסבים חיצוי של איוב כנגדו.

שאלותיו של ה' אינן שאלות ריטוריות בלבד. הן לא נועדו רק להבליט את אפסות האדם בכלל ואיוב בפרט. שאלות אלו הן תגובה ישירה על דברי איוב כך, ל"ח, ז: "הנגלו לך שערי מות ושערי צלמות תראה" הוא תגובה לתאור מקום המוות בדברי איוב (ג, ז): "שם רשעים חדלו רגו... ושם ינוחו יגיעי כח" וכן בפסוק יט: "קטן וגדול שם הוא". כוונתם של דברי האלהים היא: מהיכן יודע אתה את הנעשה בשאול, עד שאתה מוסר על כך פריטים שונים. האמנם "נגלו לך שערי מות"?

"המימך צוית בקר ידעת השחר מקמו" (ל"ח, יב) הוא תגובה לדברי איוב בג', ט: "ואל יראה בעפעפי שחר".

3 במשמעות זו יש להבין את ויקרא כ"ה, כג, כד. הפרושים הרואים במלה "יגאלהו" ילכלכהו או יכסוהו מנתקים אותה מהקשרה.

4 "נשף" אשמרת הבקר, לפי כהנא ו-I.C.C.

פסוקים יט-כא בדברי ה' בפרק ל"ח אינם מובנים אם אין קושרים אותם לדברי איוב בפרק ג'. בפסוק יט נאמר: "אי זה הדרך ישכן אור וחשך אי זה מקמו כי תקחנו אל גבולו...". איוב לא לקח את החשך למקום כלשהו ולא נאמר עליו שהוא עתיד לקחתו. אין "תקחנו" אלא צורת המודוס המורה על איוב⁵. והיכן איווה איוב שהחשך, הלילה ילקח? בפרק ג', ו: "הלילה הוא יקחנו אפל", ולואי והאפל יקח את הלילה, החשך⁶.

פסוק כא בל"ח תוכף שאלה לשאלה בדבר מקום החשך: כאשר אררת את יום הוולדך ("יאבד יום אולד בו" ג', ב) זה היום שבו עתיד היית להיוולד האם "ידעת כי אז תולד?" האם ידעת אם חאריך ימים ("ומספר ימיך רבים") או שתהיה כ"נפל טמון"? (ג', טז).

הזכרת הרשעים במענה ה' הוא הנושא החברתי היחיד הבא בפרק זה, ודוק, מכל טענותיו של איוב ולכל אורך הספר אין הכתוב במענה מתייחס אלא לעניין הרשעים, שהוא הנושא החברתי היחיד הראוי לתגובה בדברי איוב בפרק ג'. כאן אומר איוב כי טוב להם לרשעים במוותם ואין הם נענשים (יז). על כך עונה האל שהיום הנכרא נועד לעשיית דין ברשעים — כלומר אין זה נכון שהעולם הפקר הוא וכי אין בו הנהגה צודקת. כשם ששלב איוב בהתרתו, את קללתו כנגד הבריאה, עם תלונה על מנוחת הרשעים במוות, כך שילב מענה ה' את בריאת העולם עם תגובה על מצב הרשעים שיימנע מהם אורם (טז).

אם נסכם את המרכיב הלשוני במענה ה', נמצא כי איוב קיבל חשובה לכל טענותיו שבפרק ג': על "יאבד יום אולד בו"; על איחוליו למות, או לא להולד ועל הרשעים אשר רק עם מותם חוללים הם להרגיו.

ד

אלהים ברא את העולם בחכמה, כלומר ע"י החכמה. דבר זה למדנו ממשלי ח' כא-לא, ועל כך מרומז גם באיוב ט"ו ז, ח. בפרק ל"ח אין אמנם דיבור מפורש על כך, אולם הכתוב משתמש באופן שיטתי ורצוף במלה חכמה ונרדפותיה: עצה ודעת (ב); השרש י.ד.ע. בפסוקים ד, ה, יב, כא, לא; השרש ב.י.ן. בפסוק יח וכן המלה חכמה בפסוק לו. עובדה זו היא הוכחה שאין בכך מקריות והכוונה המבצבצת בין השיטים היא שכל אשר עשה ה' — בחכמה עשה.

ה

מקובל לחשוב כי המסר במענה ה' הוא שאין להבין את מעשי הבורא ולכן לא נותר אלא להאמין בו. נראה מניתוח דברים זה שהדברים בהירים יותר — המענה רוצה לומר לנו כי אכן מעשיו של ה' במפורש טובים ונבונים. העולם מתנהל בתבונה ויש בו היגיון, ולא כפי שניסה לטעון איוב. הכתוב התמקד בנושאי הבריאה משום שגם איוב התמקד בראשית דבריו בנושא זה ובו ריכז את חיצו ביקורתו.

ואף על פי כן, עדיין נותרה פתוחה שאלה אחת: הלא גם אליפז (למשל ה', ט-טו) וגם איוב (ט', ה-יא) השתמשו במוטיבים מן הבריאה ודרך ניהול העולם להוכחת עמדוניהם, מדוע לא הסתפק הכתוב בהנמקה זו כדי להגיע למסקנה שיש להאמין בה? וכי כל מעשיו נכוחים?

5 ג'וניוס, 1078 m.

6 כמו כן — "תקחנו" הוא יחיד ואלו שם צריך לבוא הרבים — האור החשך — אולם אם נראה את "תקחנו" כמוסב אל הלילה שבאיוב ג', ה יתגלה תיאום בין הפעל למושא.

הקדמונים ראו את הטבע ואת החברה כיצירה אחת המתנהלת ע"י אותה מערכת חוקים. ספרות החכמה נוהגת להסמיך תיאורי טבע לצדק אלהי⁷. בד"כ חוקים אלה הם חוקים תיאולוגיים ולא סיבתיים ודבר זה נראה יפה בפרק ל"ח. משום כך מסתמך אליפז על תופעות הטבע ומסיק מהן את מסקנותיו על דרכי הנהגת האלהים בחברה האנושית וכנגדו איוב המגיע למסקנה הפוכה על סמך אותן הנחות. כדי להכריע בויכוח יש להביא נימוק חותך ולא מערכת של הסתברויות. רק בעל הדבר יכל להכריע, והוא אמנם מכריע: בויכוח האם דרכי ה' צודקים ונבונים, צדקו אמנם אליפז ורעיו, גדולתו של איוב היתה שלא סר מעמדתו ועקרונותיו למרות יסוריו. אולם, כאשר שמע במו אוזניו את אדון העולם, נכנע והודה כי הוא "עפר ואפר".

7 ראה, למשל, ש. גלנדר, "על מצב הרובר במזמור כ"ג", בית מקרא ד (עח) עמ' 463, הערה 7, ושם גם דוגמאות.